

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 90 (15528) ♦ 1995 чылдың май 16, вторник

Ат салган шагы 20.40. Садар өртөө 400 рубль.

АЛБАННЫҢ ЧААГАЙ ТҮҢНЭЛДЕРЛИГ АЖЫЛ-ХЕРЭЭНДЕН ПРЕЗИДЕНТ ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Москвага албаның ажил-херээни кылды чорааш, май 14-те, воскресеньеде эеп келген. Чазак Баштыңы-биле кады РФ-тиң Федералдыг Хуралының Куруне Думазының депутаты К. Д. Аракча болгаш КНО-нуң төлээзи Америкадан дээрги Олег Егоров база келген.

Президент Ш. Д. Ооржак баштаан ол бөлүктү Чазак Баштыңының оралакчысы В. В. Кара-Сал, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчысы М. С. Козлов, ТР-ниң даштык-экономикалык харылзаалар болгаш делегер харылзааларының сайындыгы оралакчысы Н. Ч. Саал болгаш республиканың Чазаның өске-лаа удурткучулары, журналистер Кызыл аэропортудан уткуп алган. Парламенттың массалыг информация үепкестеринин төлээлерине, телевиденин болгаш радионун журналистерине Ш. Д. Ооржак интервью берген. Тыва Республиканың Президентизинде журналистерин салган айтырыгыларын харыларын моң аадык парадмысы.

— Бо удаада Москвага удул болгаш чулула умурдузалыг ажил-херекте, гекирип, оларның чамдыгынаа хол тутуп кириштим. Бир дугаарында улай-удай тургустундулган хей-хей партияларын, шимчээш-кишнерин политика планга өзүп, быжыгып олурарына түннели — Тургузучу сьездиниң ажил-херээни кириштим. Тургузучу угланымшының дүргелерин — оон кол сорулгазы болду. Анаа бир кол айтырм Чечен Республикада хан төгүшкүнүң дайының азыркы сокалды. Сьездиниң кол өзө болуп 328 делегаттан анаа 292 делегат көзүп киришкен, чалактан 89 репониарыны 76-зы бар болган. Анаа чазактар баштыңчылары элээн хей болду. Россия Федерациязы ол

пирле апкан бис деп бопад тур мен. Ол чүд дээрге 1994 чылдың чогуур деңгелине көрдө ийи ачык катап көүдөдү бээрин доктааткан. РФ-тиң нити девискээр бюджетиниң департаментиниң начальниги А. И. Лубаной баштаан РФ-тиң Сан-хөө яамызының харысалгалыг ажилдакчыларының болгаш специалистериниң 1995 чылда республиканың бюджет чатымың кайы хире үндениниң болуп турарын кынап, республика бюджетиниң орулгалыг кезең болуң иштиги херендериниң күсели-биле көүдөдүп ап болур аргалыг болгаш дээрзин өөренип көөр болгаш тус чер органдарына чогуур сүмелер, чамдык түннелерин ажилдап кылды бээр дээш келген бөлүүнү 2 неделя дургузунда ажилының түннели олду деп билип тур мен.

Кызылдың алгандан тон даараар фабриказынга элээн каш млрд., Кызылдың чылдылга төвүнүн 15-ки колду кылып тургузарына 17 млрд., найсыралыкты эде-хере тыртып, чаартып саймаларына база авээш эвес түнүп берди.

«Тыва Республиканың девискээрин Кызыл Соңу чүк районнарына хамаарыштырган болгаш анаа денээни чертеге деңгелдир дугайында» РФ-тиң Президентизиниң 1994 чылдың май 16-да хүлээп алган

хемчеглерни тодараткан. Ук доктаалды боттандырып, ашала бээр болза, оон туудун бо чылдың октябрь 12-те чедир доскаш дужаар.

4-ку айтырм. Каттышкан Нацпарл Организацияның төлээзи, Америкадан келген хүндүдүг аалчы Олег Егоровтун Тыва Республиккада келгенини дугайында болган. Делегейде бисе буурай чоннарны, нацияларнын социал хөгжүдүзүнүн, экономиказының болгаш культуралык айттырыгыларын чугаалажыр делегер черегин улуг хурал эрттирер талазы-биле Женевада турар тускай кидистин даалгазын Өзүгаар ол бистин республиканың ажил-амдыралы-биле, тыва чон-биле чоок таныжар сорулгалыг. Европаның болгаш өске-даа чурттарын төлээлери кирип ийиди хуралды бо чылым бир дугаар Россияга эрттирер дээш, ону эрттирер чер кылдыр үш хоорайны шилээ. Мурманск, Архангельск, Кызыл. Мурнунда чылдарда эрттир турган ийиди хуралдарга политика-биле холбашкан айттырыгыларны база сайгарып турган болза, бо чылгызынга чүгле социал экономика, культура айттырыгыларын чугаалажыр. Чангыс сөс-биле чугаалажарга, ажилын хурал болур.

Хурал талазы-биле Тыва тускай төлөвиле бээр үжүрүлүг. Женева база аныг төлөвилелиг. Бир эвес бис оон-биле эрте бээр болзавууса, хурал эртер чер кылдыр Кызыл шилиттинген болур. Ол хурал сентябрь 11-14 хүнеринде болур (Президентиниң биле алыр болза, Кызыл шилиттинген). Ынчангаш Тывага биле буурай чоннарны, нацияларнын 32 чурттарындан төлээлөр

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажилга хаара тудар яамызынын чанынга чоннук сайгарылдыр көжерин таарыштырар албан черин тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1995 чылдың май 10. № 176. Кызыл хоорай.

«Дескенер дугайында», «Кожеринге албадаттырган дугайында» Россия Федерациязының хоойдуларын база Россия Федерациязының чонун сайгарылдыр көжерин таарыштырар албан черинин 1995 чылдың март 23-те № 617 чагазында айткан чүүлдерни күүседир болгаш республикага чонун сайгарылдыр көжерин таарыштырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазанын доктадыр болза:

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажилга хаара тудар яамызы (Монгуш) дескенерни, көжеринге албадаттырары келээ ажил-агыг продукцияны бүүдүрерине кириштирер кылдыр колдуңда көдөге чурттагыч черлеринге болгаш ажилга тургузарын хандырар.

Ш. ООРЖАК.

«Шынның» ийги чартык чылда өртөө—42 муң рубль, үш айларда—21 муң рубль.

Чагыдып алыңар, часпас силер, хомудапас силер!

1995 чылдың ийги чартында төп солуннарга, журналларга база «Шын» солунга чагыдылга уламчылап турар. Бүүдүргелерге «Шынның» чагыдып алырын өртөө 80 муң, а тус-тус номчулур ону 42 муң рубль-биле чагыдып ап болур. Чеден харлаар «Шын» солуну чагыдып алыр болзунарза, сеткил-сагыжынар сергек-омак болур, бай-байлак апар. Хоочун солуну чагыдып алырчыче далажынар!

Валентина САТ.
(«Шынның» кorr.).

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛГАН

Апрельдин 21-де хүннүң баштайгы чартында Иштики Моол автономнук районун үлетип бүүдүргелеринге барып, оларның ажил-херээни-биле таныштывыс. Эне баштай Хух-Хотонун телевизорлар кылдыр заводунга бардывыс. Ол завод 1969 чылда ажилга кирген. Ында амгы үениң эң-не тергени дэн япон, кыдат технологияны мөөннээ. Телевизорун баштайгы кезээден эгелээш төнчүзүңге азы белең телевизорун хаптаарына чедир 4 улуг ангы конвейер шугумун тургускан. Ынчангаш олар ажилын үзүктел чок үш ангы ээлчегге хувааган.

Заводтун чылда 600 муң бүүдүрүп үнүдүп турар телевизорларын барык 96 хузу оинут. Бедик шынарлыг телевизорларын чуртун иштирер даштыккаже салып үндүрүп турар.

Тыва Республиканың Президентизи баштаан делегациянын кежигүнери Хух-Хотонун дүк дилер болгаш дүктен язы-бүрү хеп аймаа аргызыр фабрикаларына бээр чорааш. Ол бүүдүргелер бот-боттарынын аразында тудуш харылзаалыг. Баштайгызынга дүктү дүкүш, ону язы-бүрү өннерлиг чинге удазыннарга чедир бектээш, оон хеп аймаа аргызыр фабрикаже чорудулар.

Ангор өшкү, теве, хой дүгүнден бүүдүрүп үндүрген белең продукцияларын Кыдаттын иштиге болгаш 20 ажыг даштык чурттарже салып үндүрүп турар. Оларын бо көргөн фабрикаларымыс шышан бүүдүрүкчелерин бистин республикамыска ажилды болдурун аргалдарын өөренип көөрүн бистин Президентизиниң ол фабрикаларын үдүрткүчүлери-биле ужуражылганын үезинде чугаалады. Эң ылангыяда «Санжун» фирмазы-биле дүк чүрү болгаш болбаазырадыр дериг-херекселдер салды алыр дугайында дугуржуга кылдынганын, Шериг-оол Дижизикович демдегелди.

Дүш соонда КУР-нун Иштики Моол автономнук районун Чазаның Даргазын Өлэй (Улизи), Чазаның Даргазының оралакчысы Бао Вань-Фа баштаан, а Тыва Республиканың талазында Президент Ш. Д. Ооржак баштаан делегацияда ийи чуртун аразында албаның чугаалакчыларынын ол черин Чазак баштыңын чырык, делгем удул хуулдар алынга кылганвар.

Баштай Ш. Д. Ооржак чүве чугаалааш, Россия Фе-

Журналистиң орук демдегелдери

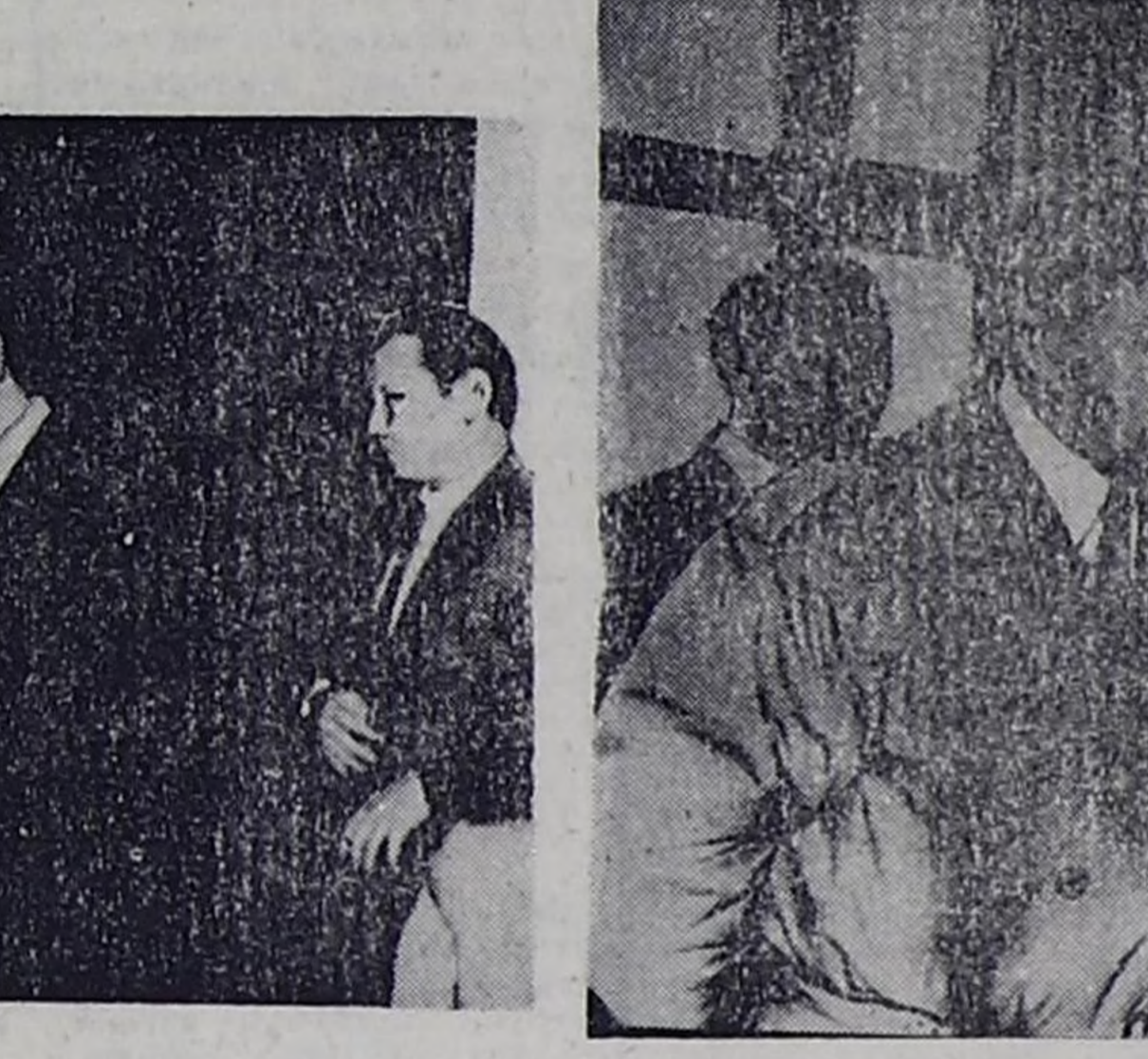
ТӨӨГҮЛҮГ «ТОРГУ ОРУУН» ЭДЕРИП

чоруктун үндениниге найыралчы харылзааларын болгаш кады ажилдакчыларын тургузарын болгаш хөгжүдүрүн күзевишаан, дараа-зында чүүлдерни дугуржуп алган:

1. 1994 чылдың сентябрь 3-те кады кылдынган Россия-Кыдат Декларацияга дүштүр ден эргенин болгаш бот-боттарына аныктыг чоруктун үндениниге найыралчы харылзааларын болгаш кады ажилдакчыларын тургускаш, ону хөгжүдүр Иштики Моол автономнук районун ИМАР болгаш Тыва Республиканың эре-ажылдарына дүжүрү болгаш Кыдат Улус Республиканың Россия Федерациянын найыралчы кожа-хелбээ харылзааларын ажыглаарына дузаалар ээрзин талалар барымдалап көрүп турар.

2. Кыдат Улус Республиканың болгаш Россия Федерациянын күштүг бооп тудар хоойлуларына душтүр ИМАР-ның болгаш Тыва Республиканың административтиг единчаларының бүүдүрүкчелеринин, организацияларынын аразынга салыг-экономика эртем-техинтиг

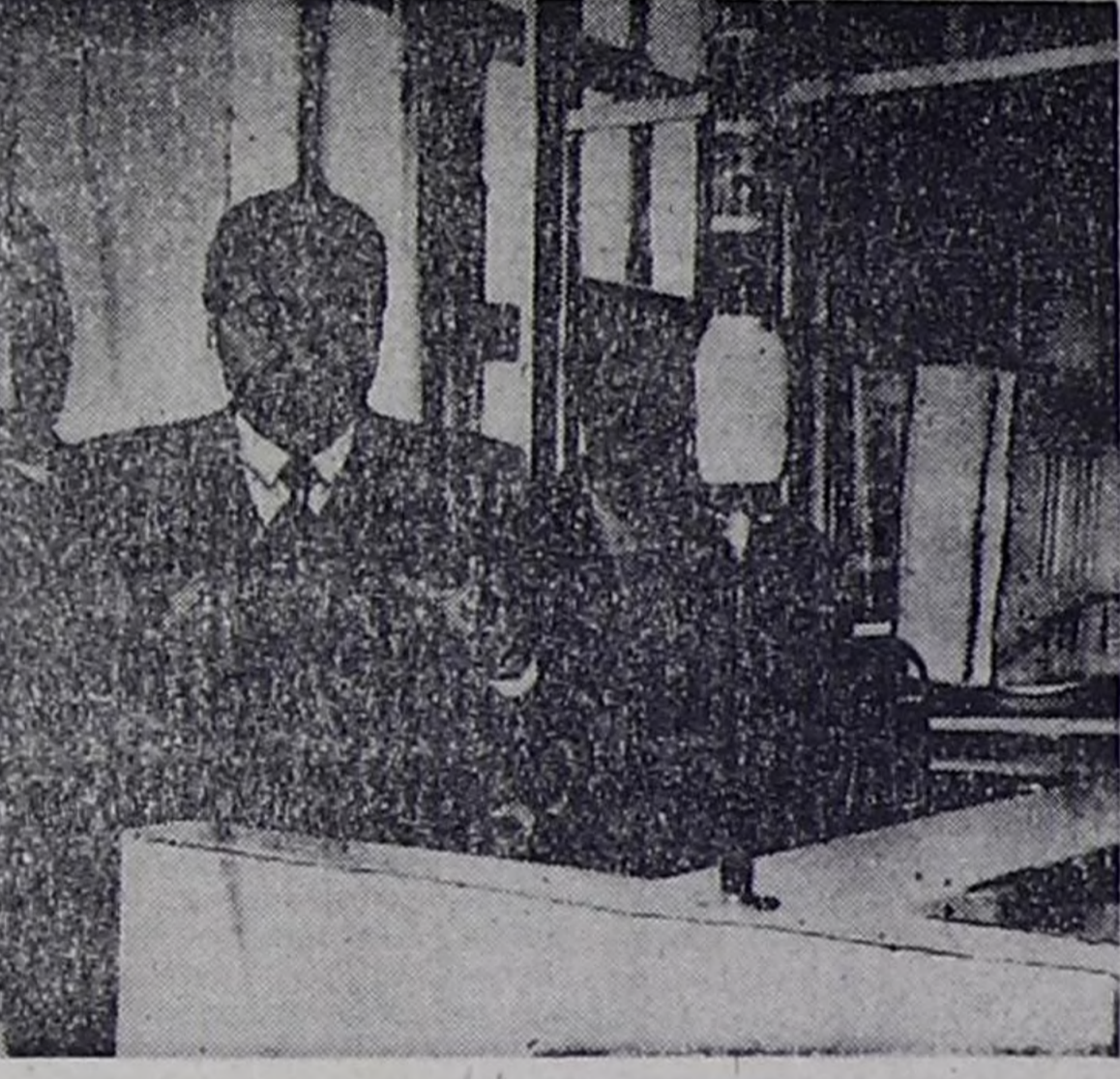

болгаш культура харылзааларын хөгжүдүрер талалар идеялик дузаалар.

3. ИМАР-ның «Санжун» болгаш Тыва Республиканың «ТЭС» компанияларының бот-боттарына аныктыг кады ажилдакчылар талалар дүштүр болгаш «ТЭС» компанияны өске бүүдүргелер-биле кады чоокку үед Тывага экспорт болгаш импорт кылдыр лицензиялыг база салды төптүг, универмагтыг, кыдат кызия ресторанын, дүк чүд дилер фабрикалыг салды-экономика бүүдүргелерин тургузарын талалар дугуржуп алган.

4. Каттышкан бүүдүргелерин тургузар, ямаряканы болгаш делгелдерин эртинер болгаш салды төлээ черлерин аныкар талазы-биле күзелни талалар илестеркен.

5. Тыва тала ИМАР-дан дериг-херекселдерин болгаш техниканы алыр, көдээ аныктыг, даг-үлетпүр, ышп үлетпүр база тууг адырларына калбак кады ажилдакчыларын тургузар күзелдин илестеркен. Кыдат тала ышпды кады ажилдакчы-

байдалдары тургузарына дузаалар.

Көдээ ажил-агыг талазы-биле Дугуржугага ат салырын талалар дугуржуп алган. ИМАР айттырыгыларын тус черге өөренип көөрү-биле 1995 чылдың дугуржунда Тываже болуңуң специалистерин чорудар.

ИМАР биле Тыва Республиканың аразынга техника-экономика кады ажилдакчыларын хөгжүдүрүлүг потенциалдыг болгаш эки келир үелиг деп көрүшүшкү, талалар ол айттырыгыларын моон солгаарда чугаалажып көөр болгаш оларны боттандырыны оруктары дилеп тырвар деп санап тур.

6. Талалар бот-боттарынын аразынга дугуржугаларын болгаш информацияларын доктаамал солуп, бот-боттарындан өөренип, кады ажилдакчыларын хөгжүдүрер дузаалар деп шийттирилген.

7. Экономика эртем, салдыг, саң-хөө болгаш информация талазы-биле кады ажилдакчыларын планнарын бектээч болгаш сайгарып көөр сорулга-биле делегациялар, солчулгаларын боттандырып турарын тала-

лар дугуржушкан.

8. Культура, эртем болгаш өөөдилге, кадык камгалал талаларына кады ажилдакчыларын хөгжүдүрерге талаалар дузаалар, этнография, фольклор, туризм талазынга кады ажил-чорудулга айттырыгыларын талалар биле эртем албан черлеринин, эртемденнерин театрларын, ансамблдерин чогаалдык коллективтеринин, кино, продукциянын дүржүлгө солчушкуннарын эрттирер.

9. ИМАР-ның болгаш Тыва Республиканың дээди өөредилге черлеринге студенттер өөредирин организастар, кыдат дыл башкыларын, улусчу медициналыг специалистерин КУР-га стажировкалар, синдибир болгаш дузаал уран чүүлдерин делгелдерин органиастар, Кызыл хоорайга ине-биле, от-биле эмнээриниң биле, кыдат медицина-биле масаж кылдырыныг каттышкан төвүн тургузары дугуржунган.

10. Каттышкан ажилын бүүдүктү тургускуже чедир бо Дугуржуганың күүселин черин чоруп турарын таарыштырарын база делегациялар солчулгаларын боттандырып Тыва Республиканың Даштык экономика харылзаалар болгаш делегер харылзааларынын министрствозунга болгаш ИМАР-ның Даштык херектер талазы-биле Кан-

целиярынга дагыр дел шийтирилген.

11. Бо Дугуржугага өскерилгелерин болгаш немелделерин ийи таланың дугуржуганын үндөйлөп кирип, ышпды дугуржугалар кылырын бо Дугуржуганың чарылбас кезээ деп санаар дугуржуп алган.

12. Бо Дугуржугага ат салдынган хүнден эгелеп дөрт чыл дугуржунда күштүг болур. Айттынган хуусаа доостурга, бир эвес ийи таланың найы-бирээш ону соксадыр дугайында болуңуң шийттирер бикимел-биле 6 ай дугуржунда кирээш болза, ону 1 чыл хуусаага уздыр.

13. Бо Дугуржуганы 1995 чылдың апрель 21-де Хух-Хото хоорайга кыдат болгаш орус дилдарда ийи акземплярга тургусуна, оларны кайызы-даа дел күштүг.

14. Кыдат Улус Республиканың Иштики Моол автономнук районун Чазаның Даргазы

УЛИЗИ.

Хух-Хото хоорай, апрель 21. (Улачылыр).

Владимир ЧАДАМБА.

жигүшери телевизор кылдыр заводта.

ЧУРУКТАРДА: Ш. Д. Ооржак биле Өлэй (Улизи) оларның ужуражылгы турары; бистин делегацияныстың ас-

Авторунң фотолары.

БЕЛЕТКЕЛДИ ЭРТКЕШ КЕЛДИМ

Тыяның артыгары, чедери берге кожуунарыны, ылаңга Мөңгү-Тайга, Току, Бай-Тайга, Кызыл кожуунун Кунгурту суур шыкш чедерде төн электри чыры чөтөй турар. Ында дизельдик электри стациялары оар, ашма-тогерак сергедис турар уеде, ол стацияга кывар-чаар материалдар болгаш улуг энергияны мынаар чедери берге. Тус черлерге ажылдар суг кужу-биле ажилдар биче электри стациялары негүннелди келген.

Биче ГЭС-терин Швейцарияда хою-биле бугуруп удуру турар. Ычангаш Тыва Республикасының Чазаа, оң Президентини Ш. Д. Ооржак Швейцариядан биче ГЭС-терин салды алды талазы-биле айтыргалары тургузуп, бока ол чурттуг удуругуларга-биле ужуражыл, ашма-тогерак талазы-биле дузалаарыны айтырды Россия Федерациясының Чазаа черинге тургускан. Ол талазы-биле чугаалыкталар ал-аа чоруп турар. Швейцарияга ТР-ниң биче ГЭС-тер талазы-биле сайды турган Мерген Кыргысевич Алай-оол база чораш келген. Биче ГЭС-терин баштай Току кожуунга тудуп эгелээр кылдар дугуруш турган. Ам кол айтыргы — калр айтырды. Ычангаш инженер Юрий Чамыянович ОНДАР Швейцарияның Фриоур-оог хооранга биче ГЭС-тер талазы-биле 8 ай дургузуда өөрени дооскан, чоонга чаа челип келген. Юрий Чамыянович Швейцарияга өөрени чоранынын дугайын чугаалап бээрин дилези мен.

Бээривиске Швейцарияның техниктиг Эртемнер Академиязының харысалгалы акыл-даңкчызы бисти уткуп алгаш, өөредилге-ажыл эрткирлер бугурулуени удуругуларга-биле таныштырды. Өөредилгем Фриоуртуң электриг бугурулуениң 1994 чылдың август 1-ден 1995 чылдың март 31-ге чедир эрткин. Ол бугурулге черинин ажылдакчылары өске швейцар төлээрлер-биле кады Тывага биче ГЭС-тер тударынын айтыргаларын өөренип көрүп, албаның аян-чоруун кылдып, ийи удаа бистин республикага кээп чоранынар. Олар Тывага чоранын суонурап чугаалаар болдулар. Бистин чуртувустун каас-чараш чуртувустун бойдузун, чоонун чуртувустун көргөн, билген болгаларын солундара бижээп берди.

Чурттап турар хоораймызы Фриоур болза Фриоур бург деп кантонун төвү хоорай болуп турар. Ийи күрүнө дылдыг — француз база немес. Өөредилге англис болгаш француз дылдарга эрти.

Биче ГЭС-теринин айтыргаларын өөренип, кантонун электри стацияларына чедер бээрле, ол черин ажылдакчылар Тыва дугайында билди, дыйнаан болур чорду. Бо бугу бистин Президентивис Ш. Д. Ооржактын аңаа чораш ажылынын база швейцар төлээрлерини Тывага чоранынын түн-нелидир деп билип турдум.

Швейцарияга өөренип, чурттап турган уелеринде, ол улустун ажылына кызымаан, акылдап өөренигин, боттарынын ажылын ханы билрини кайтат ханмадым. Ажылдап турар деңир-херекселерин энне сайзырангай технологияга хамаарып турар.

Өөредилгем дургузуда ында туттунган биче ГЭС-

терин биске кайы хире тааржы болурун өөренип, шынчелдерини кылдып турдум. База оларга тааржы электри четкилерин төлээрлерини, тударын, акыгдарынын чадаларын өрттүм.

Электри энергиязын Швейцарияда кол нуруузунда улуг эвес хемчээлдиг ГЭС-тер бугуруп турар. Өөредилгемини үезинде, бистин республиканың Президентини Ш. Д. Ооржактын эгелээни биче ГЭС-тер тудуруун айтыргы бугурун барымдаалар бар деп чүвени билдим. Ол айтыргыны долу шийтирлээринге идегээр мен.

Специалист кижини кол соорулгач болза, эртеминин айыгы-биле бодунун ажылын хандыр билдир, тижинака, технологияга чаа өскерилгелерни чогуур үезинде өөренип, ажылдагы кириер болгаш акылдагы кызыма болур.

Швейцария — делегейде эң бай чурттарынын бирээзи. Ажылдагыга, амдылыг-чуртталгага өг-бүдөзүн улуг-хуузу — канчаар-даа аанчок улуг. Ол канчаар-даа чурттуг чоонунун кижиге аңгел-ээлдээ, дузалааран магадланып, база делегейини яны-буру соон чоңыраы ынаа чурттап турар болду. Швейцарияның долгалдыг турар бойдузун, географтыг байдалы колдунда дагалдар тургустунган. Оон девискээри 41,3 мүн дөбөлүктү метр, чоңу 6,9 миллион кижиге.

Биче ГЭС-терин чурту Швейцарияга ынаа чурттап турган, өөрөнгөш келдим. Ам ол ажыл талазы-биле чугаалыкчыларын, шийтирлээр айтыргалар дика хей. Аңаа кирип эгелээр мен. Бо темага чугааны маан соңгар-даа улумчылаап апарарымыз чугаажок.

СЭКП обкомун ичтан мен келдиргем: «Сени «Шынның» редакторунга ажилдаар кылдыр шийтирлээр кадымын, Москваже хан өр» — деп, бо-ла. Командылар, чагырдулар езу-чурум үезинде черле ындыг турганын утпаан-болбай бис. Ындыг-мындыг деп сөз эдер болуна, кара шорун: кывар-суг чыггалар анаарын база билдир бис. СЭКП ТР-ка баргаш, парлагга секторунун истр-рукторунга кирдим. Ол мели сектор эргекчезинге элдерин чедирди. Дарга баштай республикада ичтин байдалы соңгарган айтыргалар салып, кезек тугалажыклар оор. «Журналист-солучу болур деп шийтирлээр өөр» — дей-дир.

күөл-болгаларын илеретип, четпестерин ажит-чажыт чокка салып шүүмчүлөөп, соңгалар күчүдүг политикти илдери болушаан турган. «Шын» тыва чоңун эзулуг политикти илдери бооп, бөдүүн ишти чоңун ажилды, аммыралы канчаар чоруп турарын шыны-биле чиге согээл ууну 70 чылдарың дургузунда мынаыштыг чырыдып турары-биле номчулгаларын илеретип агаан. «Шын» чүгүле республиканын шийте эвес, а түртүгүн Тыва-Шыңжаан дашкаар-лаа девискээрлерге чоңун изиг күзелин илеретпеш, номчулгаларын кырип турар күчүдүг күш болуп турарын магадлаан аргам чок. «Шынның» колдун салбай, номчул чачык-каныма-лаа таварыга эвес деп билер мен.

«Шыңга» 1969—1971 чылдарда редакторлар ажилдап турума, амдылар-чурттага таарымчалыг, бугу-ле чүве элбег-тебег, чоңун элбег-айырып-лаа бижик, черле чагаай үе турду. Солун — үе-биле өнөш турду. Ол эрлер солучу бугу-коллективтин кижиге бургузунун кызыма-кылайын кириер күш-ажыл-

мен. Маңаа хамаарыштыр менде мндинг санал бар. Бирээде Президентиниң болгаш азыраактың парлагга албанын составыг азы Тыва Республикаының Парладала болгаш информацийны күрүнө комитетинге, солундара, ралгога болгаш (сөзүмөңгө парлагган, дамчыттыган шүүмчүлөөлөр, саналарын агаа хамаарышкан черлер, оларын удурткучулар катгаар көргенин, четпестерин май-ладыр дээш кандыг хемчеглерин алганын хыял турар тускай (единицаны) тургузар; ийле, массалыг информаций четпестеринге хамаарышкан РФ-тин хоолузуна үнелээлөө, Тыва Республикаының хоюлауун хуузага апаргаш, парлагган ралго, телевиденин коллективтиг органиязык ролун, илереттиген четпестерин чыйлаар, өөрүдүн чөптүг савалдарын хамаарышкан черлерден янап-лаа көргөн, шийтирлээр турар кылдар тускай чүүдүг кириер.

Ленинча юбилейлиг 1970 чыл «Шынның» коллективинге онза харысалгалыг, күнөшишкенин ажилдагы чыгы болуп эрткинни база демделгез аргам чок. Ленинча юбилейге хамаарышкан бугу ажилдарын коллектив черле төлөтүп күзүткөн. Биче уруп чүүдүг болгаш чыгыр болду. Монгуш Керти-оолдун дургузгалы-биле ажиллап турду. Хоорайнын бугу ылыг коллективтериниң түнел көрүнтеринге база кирип, чамчык артистеринге база мактагы турган. Оларын аразында Татьяна Кара-Тонгун, Мария Маный болгаш өскелериниң доктамад бижик, солун-биле харылаарын усейин чоруп аворлар-корреспондентилер «Шынның» дай-ныр күжү, оң белик илдериң дайычылары болушаан турарына сеткилим өөрүп чоруп, оларга бугу-ле экин, улуг челишкенин күзээр-дир мен.

Солунун 1969-1971 чылдарда редакторунга сөс

«Алардыг кижиге» дөб аргача «Илкерлер алаа» деп өчөргин дээш, илскелдей авторларын кайымаан ол дээрди. Хей чылдар дургузунда «Шынның» арыннарда хей сангыг материалдарын доктамад бижик, солун-биле харылаарын усейин чоруп аворлар-корреспондентилер «Шынның» дай-ныр күжү, оң белик илдериң дайычылары болушаан турарына сеткилим өөрүп чоруп, оларга бугу-ле экин, улуг челишкенин күзээр-дир мен.

«Шагар-ары» «Шында» аялал келди» деп эгете болду. «Шынның» арыннарда парлагган болгаш туг шүүмчүлөөлөргө чөмө-ултөк удуругулар болгаш пий чыгыла-лаа кижилер шүүмчүлөөлөрдүн азы өрткин, чөптүг саналарын, сумелерин катгаар көрүп, илереттиген четпестерин чыйлаар талазы-биле канчы-кандыг боттук хемчеглер алган азы, карак ажит эрткирликке бер дээр, азы хамаарышкан килдестер тускай уткеш, доктамаал контролыга алган турган. Ындыг материалдарың редакциянын штаттыг болгаш штаттан дашкаар корреспондентилерин дамчыттып калып хынаткыш, түнелдерин ай-өйлөп чырыдып турду. Ол чорук материалдарың дээштин, номчулгаларың соңураагы күчүлөлдөрүн, редакцияны, бижикчилерини харымсалгалыг белдиринге чугула идилтип турган. «Шынның» 70 чылдыг хамаарыштар бижээп чүүдүлүге А. Борбак-оол солунун дээштиниг дугайында чугула саналыг бижээп чорду, оңу бурун деттин тур

«Алардыг кижиге» дөб аргача «Илкерлер алаа» деп өчөргин дээш, илскелдей авторларын кайымаан ол дээрди. Хей чылдар дургузунда «Шынның» арыннарда хей сангыг материалдарын доктамад бижик, солун-биле харылаарын усейин чоруп аворлар-корреспондентилер «Шынның» дай-ныр күжү, оң белик илдериң дайычылары болушаан турарына сеткилим өөрүп чоруп, оларга бугу-ле экин, улуг челишкенин күзээр-дир мен.

«Шагар-ары» «Шында» аялал келди» деп эгете болду. «Шынның» арыннарда парлагган болгаш туг шүүмчүлөөлөргө чөмө-ултөк удуругулар болгаш пий чыгыла-лаа кижилер шүүмчүлөөлөрдүн азы өрткин, чөптүг саналарын, сумелерин катгаар көрүп, илереттиген четпестерин чыйлаар талазы-биле канчы-кандыг боттук хемчеглер алган азы, карак ажит эрткирликке бер дээр, азы хамаарышкан килдестер тускай уткеш, доктамаал контролыга алган турган. Ындыг материалдарың редакциянын штаттыг болгаш штаттан дашкаар корреспондентилерин дамчыттып калып хынаткыш, түнелдерин ай-өйлөп чырыдып турду. Ол чорук материалдарың дээштин, номчулгаларың соңураагы күчүлөлдөрүн, редакцияны, бижикчилерини харымсалгалыг белдиринге чугула идилтип турган. «Шынның» 70 чылдыг хамаарыштар бижээп чүүдүлүге А. Борбак-оол солунун дээштиниг дугайында чугула саналыг бижээп чорду, оңу бурун деттин тур

Швейцарияның Техниктиг Эртемнер Академиязының — Бранко Вейстич бондузунун стипендияды болуп, сес айын дургузунда Швейцарияның Фриоур деп хоорайына «Фриоур» электриг бугурулуениң черле күрүнө бугурулуениң бодунун өөредилге-ажылынын эрткирлер аас-кежикти болдум. Ол академия бистин республиканың Президентини Ш. Д. Ооржактын албанын аян-чоруун кылды 1993 чылда Швейцарияга чоранынын үнелээлде, Тывага биче ГЭС-тер тудуруун айтыргаларын боттандырырга дуу-л көргүзүп, ийи стипендияны берген. Ол дугайында Швейцарияга тургаш, соңунгарга чыраткан чүүдө-лөргөн биче номчуп таныштым.

1994 чылдын январь айында Швейцарияның Техниктиг Эртемнер Академиязы Искавга шийли алышың ылынын дугурулгаларын кылдып, бистин республиканын

биче ГЭС-тер талазы-биле айтыргыны боттандырырга күзүлдиг анык кижилерин чалаан. Мен база өске инженерлер шыкш, ол айтыргыны шийтирлээринге кириер күзелин илеретип, ТР-ниң Президентини Ш. Т. Ооржакка барып турдум. Президент мэн доку-ментилерини өөренип көрүп, мугаа кылгаш, деткимче бижикти берди. Ол ыш-кан Швейцарияга болуп эртер хевирлиг өөредилгемни деткип турар дугайында бижикти ТР-ниң улутпур, энергетика, транспорт база харылаза сайды Н. Б. Дьяков база берди.

Бодум 1984 чылда Омсктин политехниктиг институтунун инженер-элек-триктөр факультетин доос-кан мен.

Швейцарияны Техниктиг Эртемнер Академиязы-нын төлээрлер-биле чугаалыкчыларын соңда, өг-бүлө-биле калы чоруп кылдыр чалаганы алгаш, август айың эгезинде челе

Чек ДОНГАК чугаа-лашкан.

«Думчунка тугалаа быааа сугу» дээр шыкш, партия обкомунун ол даалганын бугу күжүмү удуруп турган, редакцияны дуржулгай журналист коллективиниң деткимче-биле багай эвес күзүктен мен. Ычан «Шынның» редакциязына парлагган хоочуннары, мэн соомд «Шынның» барык 20 чыгач чылдарда редактор-лаш, худулууг дымталыга-гаже үзөөжөк, чогаалчы ажыл-хероз ам-лаа улумчылаап чоруп Валерий Севялабаевич Шараян, ам бистин аравыста чок-даа болза парлагга херезге балатымаас удуруп арттырал калр Донтак Олакчинович Белл, Сергей Казаанович Шойгу, Салтак Амур-оолович Чигит редакторун ораалкылар турган, журналистканың хоочуннары Алексей Хурей-оолович Алтин-Херек, Салтак Кокпаранович Самба-Людун, Монгуш Надымынович Людун, Александр Чамыяевич Кызыл-оол болгаш эске-лаа сурагдыг кижилер ичтан ажилдап турган. Оон аңгыда «Шынның» редакторлары чораш Кызыл-Эрик Кулажик, Оон Толгар-оол, «Тувинская правда» солунун редактору чораш Михаил Нахомов сугулар редакцияны төлөөлөкчилери бооп, бистин хурал-сугулаалыкчылары орауруп, үнелти сааным-сүмөжин берип турган. Устүдүле алаамын элөөрлер черле «Шынның» мезгелде журналист мөнө бузурелди чалгып, бичиг дааныгыш болганын каян-даа кайыш уттур деп мен.

«Шын» солун бодунун үндөзүлгенин үезинде эгелээлде Тываың арат мас-сарынын сагыш-сеткялин,

ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРНЫҢ ДЕТКИМЧЕЗИ

Чуртта анонимтиг байдалын шийткеш-биле бакса-лаанчылаа республиканың ажал-агыдарыга болгаш аян-чөтө черлеринге, органиязың арынга чер-черлерде ачылу чедириникин эрткирлер чыгып апар чылдар.

Бо чымын тыва миллионның 70 чыл болган оонга аварыштыр кожуун бурузунде шийти херектер килдестеринин тургустунганын бээр чурттап эртер төгүзүп ачкымышаан, корум-чурум ажылап, кижилерин амыр-кынып камгалап турар организын материалдык баа-зына бижикчилер-биле алыштары эрткирлер эгелей берген. Өвүр, Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХК-нын ажал-чуртуудагы илтиг кылдар, кем-херек үгүлө-лүкчүлери-биле демселес чоруптарына чик болуун дээш аңгыс чер-чуртуулар деткимче чыгыштары эрткирлер улар апарган.

Өвүр кожуунун чоңу, аңыс төгүзүлгө чарлаткыш болгаш Чагаалайтын апарал шийчел деттинген Култура бажыкчыга

Концерт номерлерин сөс ачык чугаалаан кижиге бүрү-зүңгө бараладып берип турган. Материалды дуза чедир-биринде аңгыда моралдыг деткимчени Өвүр черин улап талааныгыларга баз чедирип турган. Ол болза Висага Чүдүмүнүг удурткаа «Хек-Дана» сымчалар бугу алынып, чараш худумдурут долган арыннары-биле чыгдан-нарга өөрүшкүн сөнөөп, ээзон хей танышлары барурун илереткен. Ылаңгай Ниме суурда хуу аңгы-аңгы-ле не, Часыг Сопнаевич Ондарын үш ажы-төдү боттарынын амдыралык ба-зымыарын ол килдестен эгелээ. Ычангаш ол: «Миди-чиг даштынга келдиргем, аалдыма деп, сагыш-сеткялим чигей бөр, кожуун девискээринге хулиганаар, оор-лаап чорук чавырып чоруп болуу — дээш, ГАЭЗ-53 мар-калды автомашина, сеткилин ханызында ажыл-ла мунары-биле берген. Ол невен огу. ИХК-ла крими-налыг милициянын эконо-миктиг кем-херектер үгүлө-лүкчүлериңе удуур дем-

Василий Куулар өг-бүдөзүн мурунчаан бир-бир алыр-талык, а саарлыгылар Свөг-Дана Селип, Александр Чам-баа өг-бүдөзүлериңи мурунчаан бир-бир миллион акшаларын берген.

Чөөн-Хемчик миллионныг дорт хамаарыштыг, ында ажиллап турар шагга ажал-дакчыларынын ала-недери, чок кижилери ошангай са-гыш-човашыкыны саан чорурун илереткен. Ылаңгай Ниме суурда хуу аңгы-аңгы-ле не, Часыг Сопнаевич Ондарын үш ажы-төдү боттарынын амдыралык ба-зымыарын ол килдестен эгелээ. Ычангаш ол: «Миди-чиг даштынга келдиргем, аалдыма деп, сагыш-сеткялим чигей бөр, кожуун девискээринге хулиганаар, оор-лаап чорук чавырып чоруп болуу — дээш, ГАЭЗ-53 мар-калды автомашина, сеткилин ханызында ажыл-ла мунары-биле берген. Ол невен огу. ИХК-ла крими-налыг милициянын эконо-миктиг кем-херектер үгүлө-лүкчүлериңе удуур дем-

Василий Куулар өг-бүдөзүн мурунчаан бир-бир алыр-талык, а саарлыгылар Свөг-Дана Селип, Александр Чам-баа өг-бүдөзүлериңи мурунчаан бир-бир миллион акшаларын берген.

Чөөн-Хемчик миллионныг дорт хамаарыштыг, ында ажиллап турар шагга ажал-дакчыларынын ала-недери, чок кижилери ошангай са-гыш-човашыкыны саан чорурун илереткен. Ылаңгай Ниме суурда хуу аңгы-аңгы-ле не, Часыг Сопнаевич Ондарын үш ажы-төдү боттарынын амдыралык ба-зымыарын ол килдестен эгелээ. Ычангаш ол: «Миди-чиг даштынга келдиргем, аалдыма деп, сагыш-сеткялим чигей бөр, кожуун девискээринге хулиганаар, оор-лаап чорук чавырып чоруп болуу — дээш, ГАЭЗ-53 мар-калды автомашина, сеткилин ханызында ажыл-ла мунары-биле берген. Ол невен огу. ИХК-ла крими-налыг милициянын эконо-миктиг кем-херектер үгүлө-лүкчүлериңе удуур дем-

Василий Куулар өг-бүдөзүн мурунчаан бир-бир алыр-талык, а саарлыгылар Свөг-Дана Селип, Александр Чам-баа өг-бүдөзүлериңи мурунчаан бир-бир миллион акшаларын берген.

Чөөн-Хемчик миллионныг дорт хамаарыштыг, ында ажиллап турар шагга ажал-дакчыларынын ала-недери, чок кижилери ошангай са-гыш-човашыкыны саан чорурун илереткен. Ылаңгай Ниме суурда хуу аңгы-аңгы-ле не, Часыг Сопнаевич Ондарын үш ажы-төдү боттарынын амдыралык ба-зымыарын ол килдестен эгелээ. Ычангаш ол: «Миди-чиг даштынга келдиргем, аалдыма деп, сагыш-сеткялим чигей бөр, кожуун девискээринге хулиганаар, оор-лаап чорук чавырып чоруп болуу — дээш, ГАЭЗ-53 мар-калды автомашина, сеткилин ханызында ажыл-ла мунары-биле берген. Ол невен огу. ИХК-ла крими-налыг милициянын эконо-миктиг кем-херектер үгүлө-лүкчүлериңе удуур дем-

Милицияның 70 чылдаанынга

тыгып кээп, тус черде шаг-ла чериниң 50 чыл дургу-зунда чурттап эртер амды-ла-биле таныштылаан, чы-бууш чедиринге, ке-дир кижиге бурду болуун иш-чар шаа-биле үдү-хуу-ну кирип турган. Төгүзүп ампарынан алаш көргө, кожуунун корум-чурум ажылап, чоңун эгелээлде, амыраан малын ораар кижилер-биле дем-сел чоруп ажиллап чо-ваш, килдестин мурунчаан амдынын түнелди аң ден неселди алган, дешип чо-гуткан удуругулар-лаа, шаа-даа шагга ажилдакчы-лары эвеш эвес болуп турар. Ыларын чамылаан ам-ла-ла ТР-нин ИХК-ла чоңун амыр-ыкы дээш ажиллап чоруп-тар. Оларга ИХК-нын сайды эртер Сайын Белекевич Монгуш, оон ораалкылары Ген-налий Девтуревич Донтак, Лой Михайлович Шойгу, профнактык дарганы Эрсе-дд Михайлович Ижи, өөрө-шгө төгүзүп дарганы Ва-сильев Хабевич Хужугет, шаа дарганыны ораалкы-чы Суге-Маазыр Сопнаевич Солунам, криминалдыг ми-лиция килдестер началь-иктери Николай Лопсанович Доржак, Геннадий Дажы-Серенович Куулар болгаш улуг опертөөлөр Валерий Мур-оолович Монгуш наам төлөөлөрүлүз амыр чө-тө Геннадий Ботайович Мон-гуш, чогаач Виктор Кил-оолович Даржай дээш өскелер-лаа хемчеглер.

Бугу хуу дургузуна болгаш байдалга шен кы-рында улус дүңгөни, үзү-к-соода чок үндө-ле турган. Килдестин, ажилдакчылары боттарынын белеткен алган

сөд чорудар килдесте салбы-даргаан, милициянын майору Иван Дугар-оолович Ондар шаггаа шүүмчүлүг эге ба-зымыкы кылат килдестин ту-раскаал кылдыр. «Поиски» деп компьютерни өг-бүдөзүнүн мурунчаан берген. «Халпа-тайты, Сүт-Хөл оруундү бел-тирине, доктамад КАИ посту-туг болгаш тортаа черин тус чер чагыраанын дет-кимче-биле тутурун бээрин аазан. Килдесте ажилдак-чыларын өг-бүдөзүлериңи му-рунчаан, килдестин ажилы бут-кырынга туруп бижыккан дээш чыгы алганы 10 млн, алышып берген.

Марфонундү түнелдиге 62 млн. акша-монгууң, 2 автоманинаны, 4 бижик пар-лаар машинаны, 2 компьютер, 11 атыты, 59 баш хой-ну, 2 саракты, 1,8 млн. ак-шага туугу материалдарын, 50 тонна хөмүр-лаш дээш оон-лаа өске чүүлөрдүн чыгыга чер-чуртуулары, милиция-ныга берип, кем-херек үгү-лө-лүкчүлериңе удуур мон-дуга солгар күнөшишкениң хемчеглерин ал чорупарыга чедириникин күзөө.

Өвүр, Чөөн-Хемчик кожуунуң чурттакчы чоңу, кожуун девискээринге эй-не кол чүүл — корум-чурум бажыкчылары, оор-сукту бол-дурбаан кижилерин амыр-кыкыч камгалаары болуп турар дээрин мезерле бил-герт, эрте-хоолду камгалачы-ларын бурду-биле деткин турар чүүлүн үстүдө айыт-тыган чүүлдөргөн биле ай болур-дур.

Алексей МОНГУШ, ИХК-нын парлагга алба-нынч референтин.

НОГАА ОЗУМНЕРИ

Кызыл кожуунда ногаа ажилдагы «Кара-Хаак» совхоз-та Елена Базаир-оолдун удуртканы бир дугаар ногаа брига-дазынын акыл-ишчилери ногаа өстүреринге белеткеп ажилдап илалыкын чо-руулап турар. Эрте олуртур кулуста үрезинин 2 чыгыш капта бажында 550 квадрат метр черде, орай олуртур кап-та үрезинин 2160 кв. метр черде олурткаш, өстү-рүп турар.

Оон аңгыда база бир эвеш 2 ишти чыгыш шил бажында редиска үрезини өстүрүп, ажаап турар. Бо бугу хем-чеглерде 15 хер ногаажиң-дан хаара туттунган ажил-дан турар. Ында ногаалар-ны аге өзүмнери чагаай дү-жүттү берип болурун мага-дылап турар.

Кинм-оол ХЕРТЕК.

Эрткен үеже хая көрнүүл

ОЙДУПАНЫҢ БРИГАДАЗЫ

Бежен чылдар магаалыг то-дур-догаа үе-ле болгай. Тандынын «Коммунисттин» херези колхозтуг ишчилер бугу Тывага дымкыр турдулар. Олар-Хову хову бригаданын Ала-чурттуг Улуг дайынын кыркыч-чиери калы төрөң халыш-кылар Аймык, Хууленеги, Селип-оол оларын эгел-еу Ойдуула Оон аңгы бир-галдарын турду. Ычан ук колхозтуг дарганы фронтун Вячеслав Рудин. Амгы үе-ле ол Кызыл хоорайла чурттап чорупу. Тыва дылды багай эвес билер дарга-ла болгай.

Дарга-лаа, бригадир мөге Ойдуула-лаа механизатор-ларын ажилдаар, чурттаар черинге оларын ачы-чөм дээш доктамаал сагыш са-чуу турганар. Колхоз төвү Суг-Бажы-биле бригаданын араны ырак эвес-даа болза аңгыс-лаа механиатор аалдарынча чамас, бригада-га доктамаал чурттап тур-ганар. А олар дөргө» хып дээш анык, чаа өлгөнгөн анык оолдар.

Ойдуулааның бригаданың улуг-даа, биче-даа ажил-чыныры «кушактар-биле» дегне турар, кушактар-биле дегне удуур» деп ындыг чугаа чугаа колхозка эвес, а харын Танды районун бугу-ле черлеринде дымкыр турган. Ычан колхозтуг болууга калып-лаа хевирин трактору турган. Трактор-ларың-даа, кывар-чаар ма-териялдарың-даа Дургенин машина-трактор стациязы-ны директор биче чарган керээ саулар алыр турган. Ол үеде МТС-тин директору Социалистиг Кун-Ажылдык Малдыр Иванов дээр дарга чүве. А сөөлдөрдү ол дарга Танды райүүскөмүн дарганына депшиң берген кижиге.

Ынагы хоочун механи-аторларын чамчылары азорларын чамчылары бери арывыста чок, чыг-жыкчелер, Долажан Оюн, Маазар-оол Оон болгаш өскелер-даа, Додурбан Оюн, Доспан Оюн, Чорбаа Кара-оол ам-лаа сохондула ажил-дан чоруптар. Ол-ла уелер-де колхозтуг шымчээр кү-жү чангыс чартык тонна эй-жир машиналар. А кол-ла чүвени төве, аыт кужу-биле кылар турган. Ычан-нарга күрүңге дужаар тара-ны Бай-Хаакка элпир чуга-ле оларын күжү-биле сөөртү чедир.

Олар-Ховунун муң-мун тонна тарааны күрүңге дужа-гааны дээш, планын амыр күзүктөтүп дээш, парлагга-макталды механиаторлар ал турду. Оларын аразыла орел-чамчыларга четкен, өөр эвеш эвес. Ажил теле-ври дээш колхозчулары арбай, кынал-тас, чинге-та-рааны күш-хууңине чедер.

Олар-Ховунун муң-мун тонна тарааны күрүңге дужа-гааны дээш, планын амыр күзүктөтүп дээш, парлагга-макталды механиаторлар ал турду. Оларын аразыла орел-чамчыларга четкен, өөр эвеш эвес. Ажил теле-ври дээш колхозчулары арбай, кынал-тас, чинге-та-рааны күш-хууңине чедер.

Кыргыс ДИИГА.

кенде сактып олурарымы бол-дур. Бригадир Ойдуула Ча-сыгбаевичинин дугайында ка-кыс-лаа бол талдыбырын кылдыр болгам. Ол анык чылдарында ТАРЭ, ТАРН кежигүңүгө кирген. Тыва-Шыңжаан Илкерлеринин Арытын алатып черинге шерг керээ эрткирлер. Хемчике Куулар Социалистиг баштаган үй-мөңгөлөрүн чылаа баары-ның илскелдей киришкен-дерин бээрээ. Ол Тыва Арат Республикаың аят-су-расгыг мөгелери Арылай Чамыянын, Сталин-Сары-оолду, ТАР-нын орлениң астыг долдурун туткан мөгези Донтак Белг-Хуурак-тын чангыс эвес удаа окта-лаш шүгүлү, чааа байыр-лыгыга эзер, чүгениң, тер-тин маңдар эки айт-биле-даа шайынып чораш кижилер. Амгы үеде колхоз, совхоз-тар, ол ышкан арат, ферме-тар, ийи-чыгыс хуу-ла ижилде кижилер Ойдуула Оюнун бригаданың кежигү

СУУРУВУС ЧААГАЙЖЫДААЛ

Суур чагыргаа кожуун төвүндө бүгү албан терлерини удурутукчуларын чыны хуралдаанга суур чаагайжыктыктын айтырымын чыгуулапкан. Албан терлерини, куудууларын баштайгы ашталганга апрель 28-ке чейин доозар деп дугуурун турган. Агаар-бодуштуу байламын биле бетиң суурувустун чаагайжыктыктын май 15-ке чейин уаалар уурга таварышкан. Бо хүнерде-лаа чаал, дүндөрдө доонаттар турган. Албан, бугураге терлерини ооалаткан богуун ага доң хөвөр.

Чаагайжыктык ажалынга коммунал ажал-агыл чериин, чагыра чериин ажал-агалыкчылар илелейлг чоруун жүргүзүп, херим-кажаалак септен-селип, чугайлап, тайга-сынга белетиле, дажым экиеп алганы топкажыктын тургузуу, өмгөчөлөг алганар. Чунар-байжык, аал-чаал өргөзгөн кылдан кылдар чугайлашкан. Ол шынак кожуун кооперациялажык ажалдагычылары баала мурнуку чыдарга чаңчылыг уламычыл, септеп, чугайлажык, хөдөпш эгелешер.

Сууруун дым эртеминий доктору Александр Кунжа аттыг куудуузуулаа салгаз, стогова, кожХН, бан-кылар, школа, чагыра дооз бүгүлө албан терлер мөөк-нестиген. Шынаптан ол куудуу терде өскөрдөп илгалдык кылдар чаагайжыктыгын турар уурдуу.

Кожуунун төшүгөн ром санынча ишти-даштан кылдан кылдар артылаш, тер-ринин чугайлаш. Ром санын-че номукчулар өөрүшкү-майнажык барып туралар. Кижик өмөгөчөлөг коллек-тив баала-ла аштангы, артылажык, чугайлажык эгелей бердилер. Унденин ортумак шкөөнүн левисеориян аштан, артылаш.

Кылдын эгелен турар чугуулар-биле чегерелештер чаагайжыктыкта кылдар уурдуу ажал баш шынак. Чаагайжыктыкта чамдык албан терлерини удурутукчулар, чуртгажык чоңуң чамдык кезин тоомча чөк көрүп, чылдырар, тавар бодалар хөвөнөрдү-дир. Урелик херим, иштөгөнтерий сый шынакчаан байжык куудуу санын. Мурнуку чыдарга коммуналчылар кылды берип турган болаа, ам өрөгө бургуу буттары-ла хөдөгөнчө дээр.

Уду, биче чөк куудуу, бакмы сапай эгелештер. Бок дайжыр машина-техникалык орун, химия, суг ажал-агай-лады, септеде-техниктиг бугураге тери кажан-лаа бөрү-бөлийн өртөн, лайжа-нын чөдөжүн бугагте-Марина ДАМБА, Тес-Хем кожуунун Самгалалы суур чагырга-нын даргазы.

АРГА-АРЫГДА ӨРТТЕР

Арга-арыгта өрт аймылын болдуруу таразы-биле чар-латыган хуусаанын бир айы тунуу турар. Бо эозон үе дугуулаа бөзү 216 га арга-арыгыг чегерде өрт кышкан. Арга-ынш ажал-агайынды Курүе комитетинде 10 арга-ынш ажал-агайын бактаан турар, олардан ам-дызында чүгө 3 ажал-агай-ла—Кызыл, Чаалаа болгаш Тес-Хем арга-ынш ажал-агайларинда өрттер болбаан. Аргак чөвөнтө арга-арыг-ларга болган өрттерин өкү-рүп турган.

Бир дугуар өрт Балгазын-нын хаддыгы арнынга болган. Чылааганда «Шамбалык» совхоз бодунун тараа шөдө-рүште өт сөзүлөп, ону на-дарбайн, шынак чоруу ба-лангычыл, өрт аргыге тарап чоруткан. Харин-лаа Балга-зыннын арга-ынш ажал-агай-чылары эгелей берген өрттү дүргөн өкүрүн күш четтири-ген болгаш чүгө бир га чөп өрттеген.

Шагаан-Арыгнын арга-арыг ажалдагычылары баала-ла ындыг чылааган-биле хып-уаген өрттерин өкүрүп уурга таварышканар. Арга-Ууу арнынга кышкан өрттөн 8,7 га чөп когарган. Совхоз ажалдагычылары өвгө сипег эртешип турган. Барыш-Хемчиңе (0,8 га арга-арыг), Бив-Хемчиң өкөкө — 1 га арга-арыгты өрткө алме-

канар. Бо таразы-биле «бир дугуар чөп» Каз-Хем арга-арыг ажал-агайын эгелеш. Бай-Сөөт хемчиң чанында Чалыг-Барык арнынга кышкан өрт 170 га арга-арыгыг болгаш 600 га арга-арыг чөк чөри-юч чин каанкаала, өрт, ам көзүп өкүртүнгөн. Ук өрттөн болдуңган кога-ралды санап-түнөөри бөзжик коңуучуг.

Тус чөп чагыргаалары өрт өкүрөгүнө дөзөзүн көрүс-пейип турар деп чугааган бол-бас. Тес-Хемге кыва берген өрттөр арга-арыгыг аалар деп баарга, кожуун чагыргаа ук өрттү өкүрөгүн дугайынча да айткычылыгы берген. Ол май бир байырдаларын-да илгир турган. Чүгө хар-нын элдештип чүгө — апар чыдыл бок сөгөгөнери көлөм ажал-агайлаан өрттөн тур-рар, а оон уаагылаан өрттү өкүрөгүн арга-арыг ажал-агай-чыларды чорудуп турар. Өрттү эгелеш уаус буттары өкүрүп уурдууг эвес чүгө бө?

Арга-арыг дээрре республи-канын национал байлаа, а алажа хамаарылганы бистин ажал-агай чорудар культу-рамысты көргүзүп турар-ды.

Герман ЕВТЕВЕ, Тыва Республиканын Арга-арыг күрөөкомитетинин кол сепчилэини.

Чүгүлө Оңгар Чыдар
Таңды кожуунун төвү Бай-Хаак суур республика-нын интернационалдыг чурт-тачылардыг улуг суурлар-нын бирээзи. Бо суурда аргыштырылганын төвү автотокзал кыш-чай чөк ажал-дап, чоңу кожуунун ол-бо суурлары болгаш рес-публика төвү Кызыл-биле арбыштырып турар. Бир тээ, хөй чон чылдар чөп болган-да оон ишти-дашты аргы-силги турар чүкүлдү.

Ындыг түбүчө, автовокзалдын аргы таразында аргылар чөп (туалет) бар, оон ишти-даштын чурт-түвү коңуң кижик ашаар ин-рар-лаа арга чөк, киреш-лаа баар — чөп тылас. Ол туалеттин аргында дык улуг оңгарын казып каан хөвөзү чыгыптыган. Ону моон мур-нунда Бай-Хаак суур Сове-динин даргазы туган Пе-редельев тарап чоңга арга-силги, «бичүктөн олталга сис-темаын амычтыкчын изин-сөөк сүлгү, өртөктиг туалет илгөрүш мен дээр, та чеже акша октаан чүгө.

Кесер-оол ООРЖАК, Дүргөн суур.

РЕВШЕРИГЖИ ЧЫЛДАРЫМ

1941 чылдын июньнун соолгу чаагайжык кожуу-рыкыс чаагайжык кожуу-рыкыс берген. Ойт-сигениң үн-дөңгөк дээрре чайталар чүгө. Ол үеде Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг сумузунун 18 дугуар арбанынга ха-мааржыр турган бис. Ол арбан мурунда Чөө-Хем-чиң кожуунун Ак-Тургу сумузунун 11 дугуар арба-ны турган чүгө. Чаа-Хөл кожуун бооп аңгылы бер-ген биле, амгы үеде «Иш-тин-Хем» совхозтун де-вис-кээр болур Борбак-Арыг, Арыг-Банжы, Иштиң-Хем, Терек-Аксы ол ийнар тур-ган арбан колдуунда Ша-гаан-Арыг сумузунче ил-гир берген ол. Сумузун даргазы Дамбыл огул Көк-бол Мөңгүш чүгө. Арбан даргазы ачам турган.

Дайын-чаа болу бээрин билген бооп, Шагаан-Арыг сумузунун аныкта-рып ийи аңгы үстүп алгап, өбөлгөн шерий тургузуп алгап, ревшерингел тала-жып келген кижилерге ко-мандылап, шериг сүргү-лү өөренип турган бис.

1941 чылдын июнь 21-22 хүнеринде Хендериниң Каяк-Хөл деп чөргө үлү байыр чыксаал, спортч маршалда болур деп бар-гай. Шынаптан арга кир-кери биле Шагаан-Арыгтын өмөлчөнери каткыжып ал-ган биле Устүп алгап, чүңү гөш чөри барып киршип-кен. Арга 118 мөңө хуреш-кен. Хендериниң мөгө Бал-чы-бол (школазы Чыраа-Көл) шүүлениң эки сак-тыгы бар мөн. Байырдал-дын соолгу хуну, Тарап чаар деп турбуваста, Кызылдан чык-чарып, дагалар кел-ген, тарап чаагайлаан чон-чу чып, митинг кылган. Сөйтү Кызыл-оол деп кижик чөвө тургаллаан.

Бо өртөн, чөп чыраа-лакта, фашисттер Германия Совет Эдилетинче оор суу-биле таллаан. Шериг на-дыг оолдарын даштып, тизим тургузаар бо хүндөн гөдөзшө дабыл бойдалыче иштирип алаар бис. Улуг

келдирткен биле шериг са-ны 1200-1300 чейин турган. Оон соонда чылдарда ко-жууннарга шериг кезектерин база чып тургускан болгай. Сөөлүндө кожууннарга тур-ган шериг кезектерин Кы-зылдын каткышкан шериг полкунга өккөп каткан. Бичан дөрт кожуунга (Ба-рыш-Хемчиң, Чөө-Хемчиң, Улуг-Хем, Тес-Хем) шериг кезектери турган. Оларын-биле катат Тыванын ше-рининг составы дыка кө-вүздө турганын шериг по-лууды турган, ол үеде ТАР-нын Куш-ажыл ордени-биле шаңдаткан, ам Шагаан-Арыгга чурттап олдуар хо-очун Богатыр Кошкар-оол чугааган олдуар чүгө. Сан-туш повар кижинин холду-га турбайн канчаар.

Тиилелгениң 50 чылгына

Биче дарга школазын өөренип дооснап, шериг ке-лиге завод командирлеп, полк штабы секретарьлап бала ажалдап турган мөн. 1941 чылдын күзүндө биче дарга школазын өө-ренип турган бир повол кире курстантылар. Шериг я-зыгында дүжаалды-биле өмөлчөр эрге берген, хөй кезин кезектерде завод командирлеп чорудушкан. Шериг кезегиниң үш шилин-дө кезектерин илгиреш үш повол кире курстантыларын биче дарга школазы кылдыр тур-гускан. Оон начальнигине Тудуш Кенч-оолду томуй-лаан. Ол шкөөнүн биринг поволдун курстантылап кире-ген. 1942 чылдын күзү-нүндө доозун үнгөн бис. Сержантылар старинналар полктын кезектеринче биче командирлер болуп ажал-даан бис. Түвдөн кезем айы-биле станоктуг аар пу-лемет заводун командирлеп болдум. А мени өөренип кезем командирин Бүрөкеевич Саг ол чүгө. Хөдүгү, баш-ка ажы-чанын, шит-

Кызылдын өмөлчөнери-биле «чаалашкан». Улуг-Хем-нин паром аксынга пох-одуш тургускан бис. Ол-да бичан, доктаган чөвөри, биче шериг полктын тур-гускан алаан өмөлчөнери-биле «чалалжыр» боор чү-гө. Ол полкка полктын бу-гаж составы чораван болган полк командирин Николай Кокаевич Дава, Самбу, полк комиссары Артем Су-рунчевич Борбак-оол олар биче иштэп-баштап, ко-мандирлер чораван. Ол ко-мандирлеринче ам-лаа бис-тин арвыста Кызыл хоор-айга чурттап чорлар.

Бичан бистин школа ке-зээ, командир составы, ол шынак хөжүм кезээ аалтып турдувуу Оон өскө кезектер чөдөп кылаштып чораван. Аар чөпкер артил-дөжөнүн баз алыа сөөтүң чордувуу. Торгалыг артын суг манжал ажил турган улус боор бис деп сөөлүндө болуп олдуар мөн. Чаа-дайынче шаал кирген ше-риглер деп, муринга та-

варжып келген моондактар-ны ооп-кыйып турбайн дор-га эртер чүгө-ле болгай. Доктаган чуртгажыгыг чө-рү бургууңе ол чөрин чоңу-биле найырдалжып, ху-рүлдүлүнэн похотту 1942 чылдын чыбында кылды-выс. Чаңгыс-ла ол похотту чыккы кылдыр доңдулап би-ларны кезегинче мундыг: Кызыл, Элегес, Хендерге баштап алгап, Ары-Торгалыглаш, Шагаан-Арыг хоорайга ке-леш, алаа ийи хонук док-тааган, дүне Эйлиг-Хемин резина хеме-биле, аалтары-выс дүжүрүп кешеш, Демир-Суулаш Эжым та-варып Эжым бакы-биле алашкан. Тарлап, Өк. Туран таварты, бичан Тока стан-дызы деп алап турган улуг-арт ажыр Кызылче ашкан,

Ол чылдарда фронтжге эки турачыларын ийи улаа-лап чоруткан бис. Ол дугайы бүтүгө билдингир. Фронтчуларын колдуу Тываның ревшерининг составы албан эртинтип тур-ган, алаа дайлыг-быжык-кан, алаа дөргөгө турал-бас, шерининг тактика, практика, теория-ла тала-зы-биле өөрелдештип илгир-сөптүк алган, быжык тура-кан полктын эрлер. Бистин биче оолга школазын дооскан оолдар шүптү чыгыс фронт-жге чорупкан. Оларнын хөй кезин Ала-чурт даш үкүдөн чөргө кара бакжып салганар. Барыш-Хемчиң чурттуг улуг сержант Лама-Сурун, Улуг-Хеминиң Арыг-Банжы чурттуг Барчыл-оол Доңак, Ийи-Тал чурттуг сержант Мөңгүш Кенч-оол, Эжыминиң Демир-Суг чурт-туг улуг сержант Демир-Кызыл, Танды чурттуг Ту-метей Оюн (ол полкка аар чө-вүн дөң кижилерин биче-резин чүгө) болган оон-да өскөрдө Бүрөкеевич кижик

Шериг албан хүлээлгени 1941 чылдан 1945 чылга чейин баай эвес эртин-геш, ревшеринде талаан-ка мөн. Ийи-Тал-лаа шериг алыны эртингеш кижиле-рин арга-ла чандырып-та турган. Иштиң хөдөктөр амычынга баа калдар те-рек турган. Алаа ажалда-ны-биле дээрре эвесгар ту-лаалды бөд. Иштиң хө-дөктөр амычынга оо ажал чыл ажалдаан талаанчыл. ТАР үезинде шериг ала-ны эртинтип турган ре-вшерингелер бистин арга-ныста ам эвеш-ле кижик арткан.

Базыр-Сады МОНГУШ, Куш-ажылдыг хөдөтү, Чаа-Хөл кожуу.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫ КОЖУУННАРДА

Май 10-да Тыва Респуб-ликаның Чаазааны болуп өртөн хуралында чыны бо-лду ажалдагыч органдыг ораалачыларын, аңгы-аңгы органдыгыларын, коми-теттерин, ведомстволарын удурутукчуларын киришти-рип, чакы хову ажалдарын кожууннарга организастаа-рынга база практиктиг ду-жаны чөдөргө соругла-биле оларнын аразынга хуваал-дарын мыска үеде шынар-дыг чорудурун болгаш үрежин курдалары чөк чө-рөгө үрежини чөдөргө ду-жалдарын таразы-биле хөмчөгөргөн ап турар. Картофель болгаш тараа үрежин чөк чамдык чөдө-р-жө өрткөн неделяда сөөр-түдөш эгелеш.

Чаазаң ол болган хура-лында сайыттары, оларынч ораалачыларын, аңгы-аңгы органдыгыларын, коми-теттерин, ведомстволарын удурутукчуларын киришти-рип, чакы хову ажалдарын кожууннарга организастаа-рынга база практиктиг ду-жаны чөдөргө соругла-биле оларнын аразынга хуваал-дарын мыска үеде шынар-дыг чорудурун болгаш үрежин курдалары чөк чө-рөгө үрежини чөдөргө ду-жалдарын таразы-биле хөмчөгөргөн ап турар. Картофель болгаш тараа үрежин чөк чамдык чөдө-р-жө өрткөн неделяда сөөр-түдөш эгелеш.

Монгуштун бөргүн ушта соп алгап дөзүп чоруп барган СТО-да ажалдап турар 20 харлыг Сергей Михайловту турган. Устүде айткычтан хөдөктөрүн ажалдарын Кызыл кожуунун ИХК ажалдагычылары чыдгараан.

Баштайгы 2 хүнде рес-публика девискээринге кем-хөдөк үлгүлешкенинче эвеш болга-лаа болза, соолгу, харысалгалыг бол-гаш өөрүчүгүн хун май 9-та элээн аар хөдөк болу-лду.

Чаа-Хөл кожуунун Ак-Талдын салбары Хөдөк сумунун чуртталганын 23 харлыг Сергей Таба чөвө дүндөчө биче-биле иштэтирчанын түнелитте, амгы-тынчын чыгыпкан, Каразыттырып турар кижик

газтыг нистолетти коргуду-п октар-биле адар кыл-гаш, суг чораван болган. Чөпшөрдө «Юнка» кадалап турган болгаш адар чөп-секти ала кылганы дээрре база кижинин кадынга аар кемдөзшөкүннөң чөдөгөн Нинтизи биле республика девискээринге 54 кем-хө-дөк үлгүлешкенинче май 7-ден 9-ка чейин бүрүктө-тинген.

Баштайгы ийи хүнде бол-ган 31 хөдөктөрүн бөзжик кижилерин кадыкшылыг-га аар кемдөзшөкүннөң чө-дөгөн болуп турар. Кызыл хоорайын чуртталганын чө-рөгө биче бикетелип алган. СПТУ-1нин өө-рениниң 20 харлыг Ам-нөттегиниң чөдөгөн, Кара-зыттырып турар кижик тү-дүгөн. Олар кызыл-даа эвеш турган. Тангынын Түвөгөн суурдан кожуунун кол эмителгенине хөдөк бикетелген 25 харлыг Оч-кумалыг ишкен эвеш бол-ган. Каразыттырып кижик өртүдөгөн.

же өрткөн неделяда сөөр-түдөш эгелеш. Чаазаң ол болган хура-лында сайыттары, оларынч ораалачыларын, аңгы-аңгы органдыгыларын, коми-теттерин, ведомстволарын удурутукчуларын киришти-рип, чакы хову ажалдарын кожууннарга организастаа-рынга база практиктиг ду-жаны чөдөргө соругла-биле оларнын аразынга хуваал-дарын мыска үеде шынар-дыг чорудурун болгаш үрежин курдалары чөк чө-рөгө үрежини чөдөргө ду-жалдарын таразы-биле хөмчөгөргөн ап турар. Картофель болгаш тараа үрежин чөк чамдык чөдө-р-жө өрткөн неделяда сөөр-түдөш эгелеш.

Чакы хову ажалдарын республиканың бүгү школа-ларынын, уруглар албан терлеринин эмилелеринин коллективтери алап-ла ки-ришкен турар дээрзин ча-сак хуралынга айткан. Бир эвес картофельди, та-рааны болгаш эвеш-лаа олу-ртуп алаас болууваа кууан хол курут артып болур. Чи-жээ, өрткөн чылын кожуун-га дүшкен улуг долунуң

түнелитте Улуг-Хемде чаа тургустуңган «Иштиң-Хем» совхоз бичи-лаа тараа ажал алдыр арга чөк бол-ганын ажалдагыч кижик иштиң-хемчилер бо чазын үрежин чөк артан болган. Шап ындыг чикеттер эвеш эвес.

Ам кол соругла — ка-йыш, канчал-лаа тургаш бөзжэ үрежини шыдаар ча-са-биле тыптынып турган, картофельди болгаш тараа-ны тарымы хунуң кол айтканы болуп турар.

Бичанга республиканың Чаазаанын бүгү удурутукчу-лары май 11-ден 20-ге чейин кожууннарже, ажал-агайларже уул турарынын кол чылдагааны ол болуп турар.

Көдөжин чоңу, таражы-лар, ажал-агайларын кол-жуннар чагыраларын удурутукчулары чакы хову ажалдарынче бүгү чүлү-дөри мөөңөп, үе-шаанда хөдөлбө болууваа ша-к-вэ бисти манаас. Карто-фельди болгаш тарааны дүжүдүп өстүрүп, ону келир кышка четчир кылдыр кур-даларлап алмыр бистин бо-тарымын холууваа дээр-зин утпас херек!

ТР-ниң Президентинин болгаш Чаазааны админис-трациянын парлага ал-баны.

Иштиңде машина Башкарып чораван 13 элрик чылаа-чылары туташ, тодаргай хөмчөгөлдөр алган.

Май 7-нин хүнүндө Эр-зин — Кызыл аразында ча-зыгыг өрүктүн 15 дугуар километринге чөлаачы Ва-силь Чажыныкка хамаар-жыр «Жигули» маркалыг автомашына андарылган. Оон түнелитте алаа чө-рөп лассежирлеп — ийи арвышкы аар кемдөзшө, Эр-зин кожуунун төп эмиел-генинче кырген. Кожуунун ИХК ажалдагычылары ала-рынын канчаар болганын тодаргайп өөргө, чөлаачы элээр болган.

САГЫНДЫРЫГ

«Ырак Тывадаң чүңү дилеп турар бис» деп эгел-дип чүлү 1995 чылдын февраль 23-те № 7 «Оче-видец» солунга парламент-ган. Чөөн Сибиряны тус чөп эргелели ол чүлүдү то-даргайп көргөн болгаш «Ма-салаг информация чөпкер-териниң дугайында» Рос-сия Федерациязын Хой-лузуун 4 чүлүдү ол ма-териалга шыгык хажыт-кан деп түнелди үндүргөн.

«Очевидец» солунга пар-латтыган чүлүдүн автору Игорь Клебский шын эвес, харын бурүү сестери ажалгаан уркунда ук мээрнелдэн утказы дыка хажыдыкшык болган.

Чижээ, «Тыва...» калчаалыг национализминн ораны», «ол чүлүдүн мага-бонди илчирезин балыг», «сыгыр эвес навардалыг кижилери-нин көөр хөң чөк чорук», «аймак-сөөк тыртар мафия-нын садлары» эвеш шы-наш, дорамчылдыг сесте-рини ажалгаан, А ол шы-наш орус дык кыдынга чугаалажыр кижилерин кы-зыл турар деп барымдаа чөк мөдөшүк үк чүлүгө кире-ген турган. Амыралды шак кылдар хажыдыкшык-кын кылдар көргөскөн ма-териалдык буру национал-дырын аразынга назарла-дыг бижыкчаларыга улуг хоразы чөдөргү турар.

Чөөн Сибиряны тус чөп эргелели «Масалаг инфор-мация чөпкертерин дугайында» Россия Федерация-зын Хойлузуун 16 чүлүдүн уурутугла болду-рушкан. «Очевидец» солун-нин редакцияга тусай сагыдырыгы берип тур.

«Масалаг информация чөпкертерин дугайында» РФ-тин Хойлузуун сагып турарын хайгаараван болгаш бурдүтөөр Чөөн Сибиряны тус чөп эргелелин на-чалыгы Владимир Кулеш-ындыг сагыдырыг бижит-ти «Очевидец» солунун редакцияга, оң хол-дөш Тыва Республикада тус чөп эргелелин началь-нин Сергей Баирге чорук-кан.

Май 9-та Чаалаа хоор-айга иткан коңкан 8 харлыг Алена өкөкү дү-ргөн чөвүл өргөн В. Алма-ны биче-биле чораван УАЗ-69 мөвөлдүг маши-назынга таварган биче-биле кемдөзшөкүнн алган. Бо таварылда улуг кижилерин бичи оолду чаазыгыг орук чанынга хай-гаарал чөк каапарындаан оозал-ондак болган.

Чаңгыс чөпчүртүлдери байырлап, өөрүч көлөп элээн дээр биче-биле амыр ажалы бийбай ажал-дыг чоруп шагда хөптеп чөмчөлөр кылдып чөдөт-көн амыр чорудуулаа ба-гай эвеш түнелди бол-ганын анып хаары күзөң-чиг.

Орунка оозал-ондоттор болдуруу-биле хыналты-ны шыныратканын түн-елитте орук кожуунунин дүрүмүнүн 518 хажыдык-шыкынын илереткен. Оон

ИХЯ-нын парлага алба-ны.

ИХЯ ДЫНДАЫП ТҮР

торист О. Копаң биле Каа-Хемчиң Суг-Бажы суурдан хөдөктөр өөренип ал ту-рар В. Чоклаа туттурган.

Кызылда «Энергетиктер кооперациязын» СКДК-нын хажызын алаан казып өргөн 2 800 000 акшага ав-торизаттар оолтап чыган. Кожа чурттап турар «Тула агро-проект» танымал А. Чайын туттурган. Ка-йы-даа таварылгач хама-арыштыр кеземче хөвөз ө-ртүгөн. Ол шынак Кызыл-дын «Орбит» девискээрин-ге олтат чораван биче-биле өрлөан В. Целишев тарап туткан, хөдөктин өртүгөн.

Орунка оозал-ондоттор болдуруу-биле хыналты-ны шыныратканын түн-елитте орук кожуунунин дүрүмүнүн 518 хажыдык-шыкынын илереткен. Оон

